

QARAQALPAQLARDIŃ QOL ÓNERINE BAYLANISLI DÁSTÚRLERI HÁM IRIMLARI

Joldasova Shohizada Sarsenbay qizi

Berdaq atındađı Qaraqalpaq Mámleketlik Universiteti Etnografiya,
etnologiya hám antropologiya qánigeligi 2 – kurs magistrantı.

Joldasova047@gmail.com

ANNOTACIYA

Bul maqalam arqalı qaraqalpaq folklorındađı hám milliy qol ónerindegi ruwxıy hám materiyallıq miraslarımızdıń estetikalıq ıqlas penen dóretilgenligine ilimiy kóz – qaras penen túsindirme beriw názerde tutılğan. Hámde biziń qolğa kirgizgen ğarezsizligimiz eski ruwxıy hám materiyallıq mádeniyatımızdıń elede tereńirek úreniwge, xalqımızdıń ótkendegei turmısın, mádeniyatın, dástúrlerin durıs túsiniwge, olardıń áhmiyetin, maqsetlerin, wazıypaların ilmiy basqishtan turıp bahalaw baslı maqset bolıp esaplanadı.

Gilt sózler : *Buraw, qırǵı, shókkish, arba, órmek, salt – dástúr, irim.*

XIX ásirde hám XX ásirdeń basında qaraqalpaqlardıń xojalıq hám úy turmısında ónermentshiliktiń qol óneri kásibi úlken áhmiyetke iye boldı. Bul dáwirde aǵash ustashılıq, zergerlik, temirshilik, qara úy sogıw ustashılıq kásibi qaraqalpaqlar arasında keńnen taradı. Mısalı aǵash ustashılıǵında tiykarınan tómendegi qurallardan: tezaǵash, egew, jarǵı, tik jarǵı, pıshqı, balta, shot, iskenje, qashaw, quwıs qulaq, qashaw, buraw, qırǵı, shókkish, ham hárqıylı bizlerden paydalandı, sonday-aq hárqıylı qalıplerden qollandı. Aǵash ustalar bir qatar qániygeliklerge bólindi: qara úy ushın esik soǵıwshını ergenekshi, sandıq soǵıwshını sandıqshı, qara úy soǵıwshını úyshi, er soǵıwshını ershi dep atadı. Informatorlardıń aytıwına qaraǵanda, aǵash ustalar tiykarınan shıǵır, gúnde, moyıntırıq, mala, arba, qayıq, nawa, shana,

gúbishelek, keli-kelsap, besik, tabaq, qasıq, sharq, úyshik, qozaq, órmek hám úy dáskelerin soqqan.

Qaraqalpaq folklorındaǵı hám milliy qol ónerindegi ruwxıy hám materiyallıq miraslarımızdın estetikalıq ıqlas penen dóretilgenligi málim. Bizin qolǵa kirgizgen ǵarezsizligimiz eski ruwxıy hám materiyallıq mádeniyatımızdın elede tereńirek úreniwge, xalqımızdın ótkendegei turmısın, mádeniyatın, dástúrlerin durıs túsiniwge, olardıń áhmiyetin, maqsetlerin, wazıypaların ilmiy basqishtan turıp bahalawǵa jańa jol ashıp berdi. [1]

Óner tariyxın xalqımızdın tariyxınan, turmısınan, mádeniyatınan bólek alıp qaraw múmkin emes. Xalıq awızeki dóretpelerindegi óner sapasına tiyisli materiyallardıń taǵı bir utımlı tárepi, onın haqıyqatlıqqa yamasa turmısqa qanshama dárejede qatnasınıń barlıǵın, ata – babalarımızdın dúnya tanıwdaǵı oy – órisleriniń múmkinshiliklerin barınsha kórsetip turıwında hám olardıń qanday estetikalıq zawıq penen sáwleleniwinde ekenin atap ótiwimiz tiyis.

Arba aǵashustalarınıń soǵatuǵın zatlarınan eń qızıqlısı bolıp tabıladı. Arba – qaraqalpaqlardıń materiallıq mádeniyatınıń eń eski elementi. Táriyxıy dáreklerge qaraǵanda, arba Orta Aziyada keńnen taráǵan kólik túriniń eń eski formasın saqlap qalǵan. Ol xalıq dástanlarında, táriyxıy awız eki xalıq dóretpelerinde keń eske alınadı.

Birinshi rus izertlewshisi Muravin qaraqalpaqlardıń xojalıq turmısında hám ómirinde kóliktiń úlken rol atqarǵanın kórsetedi, qaraqalpaqlar eki digirshikli arbaǵa minedi, ol toranǵıldan islenip arbanıń ayırım digirshekleriniń biyikligi 2,5-3 metr bar. [2]

Qaraqalpaqlardıń uy-uskene zatları ham qazan-tabaq ıdısları turaqlı xareketke iye bolıp, burınnan kiyatırǵan qaraqalpaqlardıń kompleksli xojalıq turmısına biyimlengen qaddinde, colonial dauirde de tolıq saqlangan. Olar uy-uskene zatları-arsha, sandıq, sabayaq, qarshın, bogjama, kergi, pastek, sharıq, shıǵırshıq, urshıq, kelep agash, tas shıra, balta, bel, oraq shokkish, qorjın, shelek, shot, burgı, kashau, qap, boyar sebet, qayshı, qırıqlıq ham qazan-tabaq ıdısları – qazan, qaqpap, tubelek, samar tabaq, badiya, zeren, tostagan, qırma, shomish qasıq, gubi, piskek, atlau, guze,

auiz qabaq, qum, suuqabaq, mayqabaq, qarın, tulıp, samovar, qaraquman, mıs quman, qazan-pıshaq, pıshaq, kelsap, digirman, elgezer, kepshik, shanash, astaxta, oqlau, tikesh, rapiyda, dasker, tutqısh, temir qırğış, balıq qırğış, dasmal, keseu, atoshkir, ham tagı basqa usınday zatlardan ibarat.[3]

Qaraqalpaqlarda qara úy basqa kóplep xalıqlardağı sıyaqlı jaqın dáwirlerge shekem jaña turmıs qurǵanlardıń qonıs basıw ornı sıpatında ǵana emes, al kóplep úrip-ádet-dástúrlerdi, úrp-ádet bayramlardı hám oyın zawıq geshteklerdi ótkeriw ornı bolıp ta tabıladı. Qaraqalpaqlarda iri mal-múlk iyeleri, baylar 1920-jılǵa shekem balaların úylendirip, qız shıǵarǵanda jaña qara úy (otaw) tigip toy bergen. Jaslarǵa aq otaw tigilip, olarǵa aq pátiya berilip ómirge atlandırǵan. Kóp hallarda qara úydiń aǵash bólekleri úylenip atırǵan balanıń (kúyew balanıń) úyinde, al gezlemelik úskenelerin kelin bolıp túsip atırǵan qız qalıń mal sıpatında ózi menen alıp kelgen. Eger úylenip atırǵan jigittiń jaǵdayı nashar bolsa, onda negizgi ǵamxorlıqtı, yaǵnıy jaslardı úy-jay menen támiyinlew dikelin balanıń ata-anaları óz moynına alǵan. Lekin jaña otawdı qurıw kúyew balanıń ata-analarınıń májbúriyatı esaplangan. Olar kelin balanıń ata-anaları bergen qalıń menen birge ózleri de jún, kiyiz, gilem hám kórpe-tósek sıyaqlı úy úskeneleri menen támiyinlegen.

Ótmish dáwirlerden qara úy menen baylanıslı kóplep úrp-ádetler hám dástúrler bolǵan. Olardıń kópshiligi tiykarınan aǵashtan tayarlanatuǵın bólimlerin tayarlawda hám onı tigiw barısında ushırasadı. Ámiwdáryanıń tómengi alabında toǵız awlad dawamında qara úy bóleklerin tayarlaw menen shuǵıllanıp keliwshi ázeliy ustalar jasaydı. Bul sheberlik shákirt tayarlaw arqalı áwladtan-áwladqa ótip kelmekte. Usta qara úy bóleklerin tayarlawdan aldın risola (arab tili háribinde jazılǵan túrk tilindegi ustav) menen tanısıp shıǵıwı shárt. Risolada (ustavta) haqgóylik, yaǵnıy óz jumısın shin ıqlas penen, jumıs ornın azada saqlaǵan halda, allaǵa onıń payǵambarları hám ustalar piri İbrahim Xalilge (Alige) isenim menen, óz paydasınan qayır-sahawat keltiriwi tiyisligi haqqındaǵı qaǵıydalar jazılǵan. Usta (úyshi) qara úydiń keregesin salıwdan aldın taharat (juwınıp) alıp, quran oqıǵan, al onıń zayıbı iyis nan (shelpek) hám bawırsaq pisirip qońsılarǵa taratqan. Sonnan keyin úyshi usta piri İbraxim Xalilden (Aliden) ruxsat sorap iske kirirken. Qara úy jıńishke, iyilgish, bekkem

taldan (jánewit) tayarlangan. Qaraqalpaqlar qara úydi tayarlawda hesh qashan qayın ağashınan paydalanbağan. Sebebi olar qayın bapxıtsızlıq keltiredi dep isengen. Kazaqlar qayın ağashın qattı, bekkem dep esaplap, onnan qara úydiń joqarı aylanasin (shańarak) soǵıwda paydalanadı. [4]

Qaraqalpaqlardıń isenimi boyınsha qut belgili bir kóriniske, kólemge, qonıs ornına iye emes. Ol tek ǵana insanda, kóllerde hám úy haywanlarında bolǵan. Úy haywanın satqanda da, iyesi onın júninen azǵana alıp qalǵan. Egerde olay islemese mal menen birge úydiń qut berekesi de ketip qaladı dep isengen. Eli zayıplılarda perzent bolmawın qaraqalpaqlar úydiń qut-bereketsiz jerge salınǵanlıǵı yaqı úydiń qasında qayın tereginiń ósiwi menen baylanıstırǵan. Bunday jaǵdaylarda olar basqa jerge kóship, qonıs ózertken yamasa qayın ağashın kesip taslawı kerek. Usıǵan uqsas úrp-ádetler, ırımlar yakutlarda hám altaylılarda bolǵan. Olar qut perzent penen baylanıslı dep esaplaǵan. Altaylılarda jaqınǵa deyin, yaǵnıy 20-jıllarǵa deyin erli-zayıplılar uzaq waqıt perzent kórmese basqa qonıs tigip, góne úyin buzıp taslaǵan. [5]

Qara úydiń tiykarǵı tulǵasın ornatıp bolǵannan soń baqan menen gúmbezli sheńber yaǵnıy shańaraq kóterilgen. Bul waqıtta qara úydiń ortasına qapshıqta biyday, tas hám taǵı basqa awır júkler jıynalǵan. Bul shańaraq uzaq waqıt bir jerde toqlıqta, shadlıqta ómir súrsin hám qara úy bekkem bolsın dep niyet qılınadı. Otaw tigiwge shaqırılǵanlar (ásirese jiyenler, kiyew balalar) hám qońsı-qoba, aǵayın-tuwǵanlar shańaraqqa oramal, gezlemeler qıyındıların ildirip, miywe-palız, pul hám taǵı basqa sawǵalar alıp kirgen. Bunıń bári shańaraq qáde dep ataladı. úydiń biykesi shańaraqtan jiyde, erik, bawırsaq, tiyin shashıp shashıw Bergen.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR

1. *Каракалпак фольклоры. Ноқис.2009. 7 – бет.*
2. *Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции 1945-1948. М., 1952, 541-бет*
3. *Баскаков Н.А. Душа в древних верованиях тюрков Алтая СЭ.1937.№5. С*

4. *Алексеев Н.А Ранние формы религии тюркоязычных народов Сибири. Новосибирск, 1980. С.144*
5. *Каруновская Л.Э. Из алтайский верований и обрядов, связанных с ребенком.Сб. МАЭ.Л.,1927.С.20*